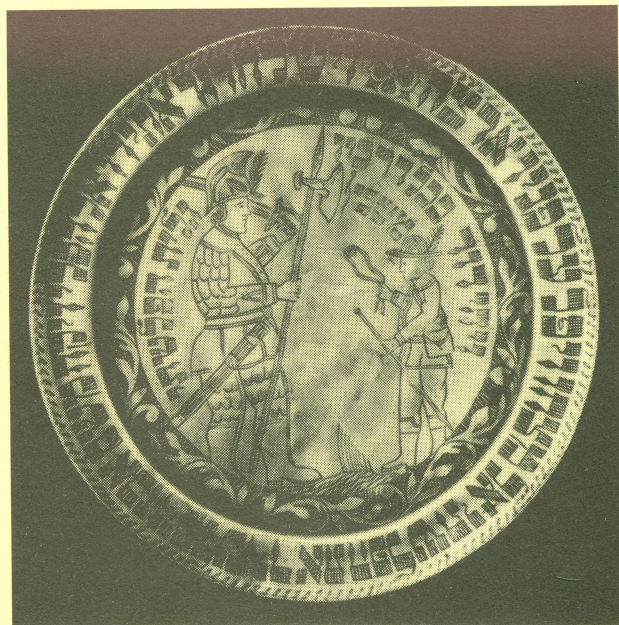

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

MTA Judaisztikai Kutatócsoport

ÉRTESÍTŐ

10

1995.
május

Nathaniel Katzburg

Zsidó hagyomány és modernizáció

(Különös tekintettel a közép- és kelet-európai zsidóság
helyzetére)

Zsidó hagyomány és modernizáció.

Válaszok az európai modernizációra a 19. században

(Különös tekintettel a közép- és kelet-európai zsidóság helyzetére)

Tárgyunk — a zsidó hagyomány és modernizáció — vizsgálata során¹ abból indulunk ki, hogy a 19. századi zsidó történelem e két pólus között mozog. Mind a zsidóság belső élete, mind külső politikai története a modernizációs törekvések jegyében állt, de ugyanakkor a hagyományt fenntartó tényezők rányomták bélyegüket ezekre a törekvésekre. A továbbiakban látni fogjuk, hogyan és mennyire érvényesült a két ellentétes törekvés. E kétféle törekvés hatása alatt alakult ki a zsidóság abban a formában, ahogyan a 20. században létezik. Természetesen, új, hosszú lejárátú történelmi folyamatról van szó, amelynek kezdetét nem lehet egyetlen konkrét időponthoz, térhez vagy akár csoporthoz kötni. De rendszerint már a 18. század második felében jelentkeznek azok a jelek, amelyek bizonyos változásokra mutatnak a hagyományos zsidó társadalmon belül. Főleg a nyugat- és közép-európai országokról van szó: Franciaország, Németország, az osztrák birodalom nyugati részei, bizonyos mértékben Magyarország is. De mielőtt a részletekre rátérnénk, annak érdekében, hogy kellőképpen tudjuk érzékelni a változások súlyát, futólag át kell tekintenünk a zsidó világ helyzetét a 18. században, a változások küszöbén.

Szefárdok és askenázok

A *szefárd* (*szefárdi*) elnevezésen általában a nem *askenáz* (*askenázi*) zsidókat szokás érteni, tehát nemcsak a szorosan vett spanyol zsidókat, hanem a keleti országokban élő zsidókat általában — a Közel-Kelet, Észak-Afrika, Jemen,

¹ Katzburg professzor az 1989/90. tanév II. félévében *sabbatical*-je egy részét Magyarországon töltötte, részben kutatással, s részben azzal, hogy vendégprofesszorként előadásokat tartott az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarán a hebraisztika és történelem szakos hallgatók számára, az ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék / MTA Judaisztikai Kutatócsoport szervezésében. — Akkori előadásaihoz egy kis füzetben kétnyelvű szöveggyűjtemény is megjelent, *Hagyomány és modernizáció. A zsidóság története a 19. században. Bevezetés az újkori zsidó történelem forrásaiba* címmel, az asszimilációval kapcsolatos egykorú irodalom néhány szemelvényével. Az előadások szövegét magnetofon felvétel alapján tesszük közzé. Az előadáshoz készült kis szöveggyűjtemény forrás-szemelvényeit közöljük itt is, de csak magyar fordításban. (KG)

Bochara, Perzsia stb. zsidóságát, bár ezek függetlenek voltak a spanyol-zsidó tradíció hatásától.

A zsidók kiűzetése Spanyolországból (1492) mélyreható változást jelentett a szefárd zsidóság történetében. A kiűzöttek főként Észak-Afrikában és Törökországban találtak menedéket, de tárgyunk szempontjából fontos a spanyol zsidóságnak az a része, amely Spanyolországban maradt és kényszerből felvette a katolikus vallást. Egy részük azonban titokban továbbra is ragaszkodott a zsidó valláshoz — ezek az úgynevezett marranusok. Később, a 16. és 17. században sokaknak közülük sikerült elhagyni Spanyolországot, és a nyugat-európai országokban telepedtek le: Dél-Franciaországban, Angliában, Hollandiában; némelyek még Németországba is eljutottak. Így keletkeztek a nyugat-európai szefárd zsidó közösségek, amelyek a sok évtizedes, évszázados elszakadottságból következően egyre kevésbé voltak meggyökerezve a zsidó vallásban és hagyományokban, ellenben fogékonyabbak voltak a nem zsidó környezet befolyása iránt.

Rátérve az askenázi zsidóságra: itt két nagy tömböt lehet megkülönböztetni, mégpedig a nyugat-európai és a kelet-európai zsidóságot. A nyugat-európai zsidóság magva az olasz-, francia- és németországi zsidó leteleplülők a korai középkorban, sőt, még korábban, a római császárkorban. Ezekben a megtelepedett közösségeken belül alakult ki a sajátos askenázi szellemi arculat, amelyet az askenázi rabbinikus irodalom tükröz: a Szentírás- és Talmud-magyarázat, jogi döntvények, kodifikáció, homiletika. Az askenázi iskolának legismertebb személyisége Rasi volt.

A kelet-európai zsidóság

A kelet-európai zsidóság a nyugat-európai kiűzések következtében alakult ki, Lengyelországban. Bizonyos feltevések szerint a kelet-európai zsidóság kezdetei a korai középkorra nyúlnak vissza; eszerint a kelet-európai zsidóság magvát a kazár birodalom zsidó vallásra tért része alkotta. E feltevés tudományos szempontból kétségesnek tűnik, de még ha volna is némi alapja, mindenképpen tény, hogy a Nyugat-Európából bevándorolt zsidóság alkotta a kelet-európai letelepedések zömét.

A 18. század végén alapvető változás következett be a kelet-európai zsidóság életében. A döntő ok Lengyelország felosztása volt. A Lengyelországban élő zsidók egy része (Nyugat-Galicia) osztrák, kisebb részük porosz uralom alá került. Jelentős részük azonban az Oroszországhoz csatolt területeken élt. Innen veszi kezdetét az orosz zsidóság története.

A demográfia szoros összefüggésben van a statisztikával, de zsidókra vonatkozó statisztikai adatok csak a 19. század elejétől kezdve vannak. A korábbi korszakokat illetően tehát csupán hiányos összeírásokra és hasonló, modern statisztikai szempontból pontatlan adatokra, illetve becslésekre támaszkodhatunk. De miután minket a főbb demográfiai irányok érdekelnek, úgy tűnik, hogy bármennyire is pontatlanok az adatok, lehet bizonyos konklúziókra jutni.

A 18. század végén, becslések szerint, két és fél millió zsidó volt a világon; egymillió a keleti országokban, másfél millió Európában. A kelet-európai — Lengyelország, Litvánia, Oroszország — zsidóság összesen körülbelül 800 000 főnyi volt. A nyugat- és közép-európai zsidó közösségek közül leginkább számottevő a Németországban és az osztrák birodalomban élő zsidóság. Németországban 175 000, az osztrák birodalomban 400 000 fő, de ebben benne van Galicia körülbelül 230 000 főnyi és Magyarország 100 000 főnyi zsidósága is. A 18. század végén a zsidóság jobbára kisebb településeken élt, a nagy, városi zsidóság csak később, a 19. század folyamán alakult ki. A 18. században csupán két város zsidó lakossága érte el a 10 000 főnyi lélekszámot, ezek: Prága és Amsterdam. Németország zsidósága sok száz kis helységben élt, ugyanez áll Lengyelországra, de itt volt néhány nagyobb hitközség is, amelyek 2000-8000 lelket számláltak.

Hitközség

A zsidóság alapszervezete a hitközség, amely zárt egységet képez, és nemcsak vallási közösség, hanem egyszersmind társadalmi és gazdasági is. A zsidó egyén nem az állam kötelékébe tartozik, hanem a hitközséghez. A hitközség létalapja általában a kiváltságlevél, a *privilegium*, amelyet a hatóság adott a közösségnek, és amely megszabta a letelepedés feltételeit: hogy hány család, mivel foglalkozhatnak stb. A kiváltságokért a zsidók adót fizettek — nem az egyének külön-külön, hanem a zsidó közösség mint olyan. A hitközség széleskörű önkormányzatot gyakorolt. Ez előnyös volt mind a hatóság, mind a hitközség számára. Több országban a zsidó önkormányzat nemcsak helyi szinten működött, hanem megyei vagy országos szinten is, például, Németországban, ahol a hercegség vagy a tartomány egyes hitközségei egy tartományi közösséget alkottak (*Landesgemeinde*).

A legszélesebb önkormányzata a lengyelországi zsidóságnak volt, a 16. századtól a 18. század végéig, Lengyelország harmadik felosztásáig (1795). A zsidó közösség *hagyományos* volt, a szónak abban az értelmében, hogy a zsidó vallás, a zsidóság erkölcsi és társadalmi értékei, az egész zsidó lét a múltban gyökerezett, ez volt a kiindulópontja a mindenkori tájékozódásnak. A hagyomány volt az, ami fenntartotta a zsidóságot és biztosítékul szolgál a

jövőjére nézve. A korabeli zsidóságnak ez volt az alapvető felfogása. Összegezve, a 18. század vége felé, a változások küszöbén még változatlanul fennállt a zsidóság középkori helyzete, miszerint a zsidók külön osztályt vagy nemzetet képeznek, a környező társadalomtól elkülönülve. A zsidókat az európai országokban csak megtűrték, bizonyos feltételek mellett. Az érintkezés a keresztény társadalommal csupán minimális volt, többnyire hatósági vagy gazdasági jellegű.

A változás kezdetei

Ez a helyzet fokozatosan változott a 18. század folyamán. Külön ki kell emelni, hogy a változás hosszú folyamat volt, és minthogy folyamatról, azaz hosszú lejáratú történésről van szó, nem lehet pontosan megállapítani, mikor állt be a változás a zsidóság helyzetében és a zsidó — nem zsidó viszonyban. Így tehát a történésznek kutatnia kell azon jelenségek után, amelyek jelzik a repedéseket a fennálló hagyományos struktúrában. A történészek véleménye ebben a kérdésben nagyon eltérő. Újabb kutatások rámutatnak arra, hogy már a 17. és 18. században vannak jelenségek, amelyek jelzik, hogy a változások már ebben a korszakban megkezdődtek a zsidó társadalmon belül, még ha egyelőre csupán egy szűk rétegre szorítkoztak is. Egy különleges rétegről, a nyugat- és közép-európai zsidók közül az úgynevezett udvari zsidókról (*Hofjude*) van szó. Ezek az udvari zsidók gazdasági funkcionáriusok voltak, akik nagy befolyáshoz jutottak a hatalom birtokosainál — császár, király, herceg, egyházi méltóságok —, akiket gazdaságilag szolgáltak. Szolgálatuk ellenében kiváltságokat kaptak, például, fel voltak mentve a védelmi díj fizetése alól, nem voltak alávetve a zsidó vagy nem zsidó bíróságok jurisdictiójának, és csak a királyi bírói székek tartoztak felelősséggel. Szabad lakhatási engedélyük volt. Ezek az udvari zsidók bizonyos politikai hatalmat élveztek. Az udvari zsidók kiváltságos helyzete külsőségekben is megnyilvánult. Itt meg kell jegyeznünk, hogy előző korszakokban is, például a muszlim Spanyolországban is voltak hasonló jelenségek, ti. hogy gazdag zsidók az uralkodó szolgálatába álltak és nagy befolyásra tettek szert. De a 17. és 18. századi udvari zsidók tevékenységének méretei, gazdasági tevékenységük intenzitása felülmúlta a hasonló pozíciókat betöltő elődeikét. Befolyásuk is, és számuk is nagyobb volt. Heinrich Schnee, aki behatóan foglalkozott az udvari zsidók tevékenységével, úgy véli, hogy ezek voltak a zsidó emancipáció első harcosai. Talán túlzás volna az udvari zsidóknak túl nagy jelentőséget tulajdonítani az emancipáció elérésében; már azért is, mert tevékenységük csak gazdasági téren mutatkozott meg, és itt is csak az uralkodó elittel kapcsolatban. Mindenesetre, az udvari zsidók rétege volt az, amely elsőnek kapcsolódott be az őt körülvevő társadalomba. Meg kell jegyezni, hogy igen vékony rétegről van szó, amely mindössze körülbelül néhány száz főt jelentett. Ezen nézet szerint tehát a gazdasági bekapcsolódás és az ezzel járó társadalmi felemelkedés jelezte a zsidó integráció kezdetét.

Jakob Katz nézete szerint az integráció kezdetei társadalmi és szellemi téren mutatkoztak meg először. A korabeli rabbinikus irodalomban utalások vannak arra, hogy zsidók társadalmilag érintkeztek a nem zsidókkal, érdeklődést mutattak a környezet iránt; főként a hitszónokok voltak azok, akik rámutattak erre és negatívan reagáltak rá. Hogy elszigetelt vagy épp ellenkezőleg, elterjedt jelenségről van-e szó, azt nehéz megállapítani. Mindenesetre, a 18. század második felétől kezdve a német zsidóságban megmutatkoztak a kifelé nyitottság jelei, és a század második felében ez a nyitottság szélesebb méreteket vett fel. Ez Nyugat-Európa szellemi és társadalmi fejlődésével volt kapcsolatban, s különösen a kor legjelentősebb szellemi mozgalmával, a felvilágosodással. Ez a szellemi rendszer előtérbe helyezte az emberi értékeket, és kevésbé tulajdonított jelentőséget a vallási különbségeknek. Innen adódott, hogy a felvilágosodottak körében rendszerint kedvezőbb álláspont alakult ki a zsidók iránt. Különösen a német felvilágosodás hatása alatt alakultak ki pozitív feltételek zsidók és nem zsidók közeledésére, leginkább szellemi téren, de társadalmilag is.

Moses Mendelssohn

A zsidó felvilágosodás legjelentősebb alakja Moses Mendelssohn (1729-1786). Hagyományos nevelést kapott, ami annak idején kizárólag a zsidó műveltséget jelentette, főként talmudi tanulmányokat. Mestere a helybeli rabbi volt, aki 1743-ban Berlinbe költözött, és vele ment tanítványa is. Berlin mint a felvilágosodás egyik jelentős központja vonzotta azokat a fiatal zsidókat, akik fogékonyak voltak a kor eszméi iránt; közöttük nagy számban voltak lengyelországi zsidó fiatalok, akik hazájukban nem tudtak általános műveltséget szerezni. E lengyel zsidók közül többen kerültek tudományos pályára is. Egyikük, Israel ben Moses Ha-Levi Zamosc (1700 k. - 1772), matematikával és zsidó filozófiával foglalkozott, és a felvilágosodás egyik úttörője volt a zsidóságban. Ő lett a fiatal Mendelssohn egyik tanítómestere. Mendelssohn idővel összeköttetésbe került nem zsidó tudósokkal és szellemi emberekkel, a legismertebb közülük Gotthold Ephraim Lessing volt; kettejük között szoros barátság alakult ki, háttérben közös filozófiai érdeklődésükkel. Mendelssohn tökéletesen elsajátította a német nyelvet, és filozófiai dolgozatai ismertté tették a nevét. Így fokozatosan a berlini értelmiségi elit tagjává vált.

De nem Mendelssohn volt az egyedüli, aki utat talált az értelmiséghez. Említésre méltó még a litvániai származású Salomon Maimon (1753 k. - 1800), Kant filozófiai rendszerének egyik jelentős magyarozója és kritikusa, akit maga Kant is nagyra tartott. Tehát jelenséggel állunk szemben: ti. azzal, hogy a közös szellemi érdeklődés lehetőséget teremt bizonyos közeledésre. Ezt ilyen mértéktartó fogalmazásban mondom, mert még messze volt a zsidók és nem zsidók közti válaszfalak lebontása.

Illusztrálja ezt magának Mendelssohnnak az esete. Míg keresztény társai, például a már említett Lessing, tagjai voltak a szabadkőműves rendnek, addig

Mendelssohnnak zsidósága miatt nem volt kilátása arra, hogy bejusson valamelyik páholyba. 1771-ben a berlini Tudományos Akadémia bevásztotta tagjai közé, de a választást a porosz királynak jóvá kellett hagynia. II. Frigyes a kor felvilágosult uralkodói közé tartozott, Mendelssohn bevásztását azonban nem hagyta jóvá. Vagyis Mendelssohn integrációjának, a nem zsidók szempontjából, akadályai voltak. Nem volt elképzelhető az, hogy egy zsidó részese legyen az általános szellemi életnek, és egyszersmind zsidó maradjon. Bizonyos kettősség mutatkozott meg ezen a téren. Amíg egy keresztény össze tudta egyeztetni a keresztény voltát a racionális felvilágosultsággal, addig ugyanezt nem tételezték fel a zsidókról. Elvárták, hogy a felvilágosult zsidó, aki a hagyományos zsidóságból kilépett, tegye meg a következő lépést is, és keresztelkedjen ki. És valóban, Mendelssohnt felszólították erre hívei és barátai; ő természetesen elutasító választ adott, és nem csüggedt el. Mértékletes ember volt, megértette, hogy még hosszú időbe telik, amíg a zsidókat mint zsidókat fogják elfogadni a társadalomban. Mendelssohn és társai arra a meggyőződésre jutottak, hogy a felvilágosult zsidóknak kell törekedniük arra, hogy terjesszék a műveltséget saját hitsorsosaik között, és ezáltal előre vigyék a zsidóság beilleszkedését a társadalomba. Egyik fő feltételét a beilleszkedésnek Mendelssohnnak abban látták, hogy a zsidók sajátítsák el az ország nyelvét, térjenek át a jiddisről a tiszta német nyelvre. E célból hozzákezdtek egy közös irodalmi vállalkozáshoz, amely nem volt más, mint a Biblia lefordítása német nyelvre.

Mendelssohn és köre, és általában a felvilágosult zsidók rétege elérte, hogy bizonyos nyitottság alakult ki zsidók és nem zsidók között, habár a régi válaszfalak és az elkülönülés nem tűntek el. Ez a részleges nyitottság jelezte a zsidó társadalmi átalakulás kezdeteit. Ez volt, zsidó szempontból, a felvilágosodás történelmi jelentősége. Viszont politikai és gazdasági téren még nem történtek változások. A zsidók polgári állása, gazdasági helyzete mind maradt a régiben. De fokozatosan ezekre is sor került, és így került napirendre a zsidók egyenjogúsítása, az emancipáció.

Emancipáció

A fogalom a római jogból ered — eredetileg: a rabszolga felszabadítása —, innen ment át a politikába. Amikor az ír katolikusok a 18. század végén egyenjogúsítást követeltek maguknak, "katolikus emancipáció" volt törekvéseik elnevezése. Innen ment át a fogalom a zsidók egyenjogúsítására.

A zsidó emancipáció kérdése a 18. század második felében került napirendre. Angliában már 1753-ban kísérletet tettek ebben az irányban; a parlament megszavazta a zsidók polgárjogát, de a döntés korainak bizonyult. A közvélemény nem volt hajlandó elfogadni a zsidók egyenjogúsítását, és a rendelkezést vissza kellett vonni; az angliai zsidók egyenjogúsítására majd csak száz év múlva került sor. Németországban a zsidó emancipáció kérdése

hosszadalmas-közéleti és politikai vita tárgya volt. Egyik jellemzője az emancipációs küzdelemnek, hogy jelentős arányban támogatták haladó szellemű nem zsidó írók és közéleti személyiségek, nem csupán humánus elvek által vezérelve, hanem politikai megfontolásból is. A kiinduló pont náluk az volt, hogy a modern állam nem rekesztheti ki a polgári jogokból a lakosság egy részét csupán vallása miatt. Hasonló megfontolások, párosulva a forradalom eszméivel, vezettek a francia zsidóság egyenjogúsításához 1789-ben. A következő években bevezették a francia uralom alatt álló országokban is. 1812-ben Poroszország is megadta a zsidóknak a polgárjogot. Ebben jelentős szerepet játszottak politikai és társadalmi mérlegelések, a különféle társadalmi osztályok összefogása a Napóleon elleni küzdelem érdekében. A 19. század elején úgy látszott, hogy a zsidó emancipáció lassan, de biztosan halad előre, és a teljes egyenjogúsítás csak idő kérdése.

A Napóleon uralmát követő restauráció korában a zsidó emancipáció eszméje is elvesztette aktualitását. A felvilágosult racionalizmus elutasította a múltat és elvetette a hagyományt, ellenben a kor romantikus szelleme mind a történelmi múltat, mind a nemzeti hagyományt felélesztette — itt főként a német nacionalizmusról van szó —, és ebben nem volt része a zsidóknak. De a visszaesés csak időleges volt; az 1820-as évek közepétől ismét megindult, lépésről lépésre, az emancipációs folyamat.

Kezdjük Angliával, ahol már 1753-ban történt kísérlet a zsidók egyenjogúsítására, akkor még sikertelenül. 1830-ban körülbelül 30 000 zsidó élt Angliában. Idegenekként tartották őket számon, de környezetüknek nem voltak különösebben ellenszenvesek. Jellegzetesen angol módon az angliai zsidók egyenjogúsítását nem egy külön erre vonatkozó törvény teremtetten meg, hanem egy alkotmányjogi kérdés kapcsán vált elfogadottá. A kérdés ez volt: lehet-e zsidó az angol alsóház tagja, pontosabban, zsidó képviselő esetében el lehet-e tekinteni a képviselőkre kötelező eskü keresztény formulájától. Lionel Nathan Rothschild bárót (1808-1879) 1847-ben megválasztották a londoni City képviselőjének az alsóházban. Hosszas viták után az alsóház végül beleegyezését adta az esküformula esetleges megváltoztatásába (1858). Ez az esemény, vagyis hogy most már zsidó köztisztviselget viselhetett, jelentette az angol zsidók egyenjogúsítását.

Németországban az emancipációs küzdelem a különböző tartományok, hercegségek és szabad városok törvényhozó testületében ment végbe. Elértek bizonyos engedményeket, mint ami, például, a szabad foglalkozás és letelepedés Frankfurtban (1824) és Würtenberghen (1828), de ez még messze állt az emancipációtól. 1848/49-ben úgy látszott, hogy maga az emancipáció is megvalósulás előtt áll. A frankfurti német nemzetgyűlés elvben elfogadta a zsidók egyenjogúsítását. Megjegyzésre érdemes, hogy ennek a testületnek egy zsidó politikus, Gabriel Riesser volt az alelnöke, és voltak egyéb zsidó tagjai is. Itt kezdődött el a zsidók bekapcsolódása a politikai életbe Németországban. A frankfurti nemzetgyűlés forradalmi testület volt, és a forradalom elbukott. De 1848 általában lendületet adott a zsidó emancipáció ügyének, még ha a

gyakorlati megvalósításra akkor nem került is sor. A gyakorlatban csak a 19. század hatvanas és hetvenes évei hozták meg az emancipációt. Ki kell emelni azonban, hogy az egyenjogúsítás voltaképpen felülről jött, politikai mérlegelések eredményeként, mint a modern állam kialakulásának velejárója. Szélesebb körökben a társadalom nem fogadta el fenntartások nélkül a zsidók egyenjogúsítását.

Tévedés lenne tehát azt hinni, hogy a polgári egyenlőség kimondása vagy törvénybe iktatása egycsapásra megszüntette a zsidókkal szembeni fenntartásokat. A zsidó integráció elleni érvek továbbra is fennálltak, és bár most már nem voltak képesek aláásni az egyenlőséget, mert ezeket az érveket nem fogadták el általánosan, de azért az elkülönülés társadalmi téren továbbra is fennállt, különösen a keresztény romantika és a nacionalizmus hatása alatt. Történelmileg nehéz megállapítani, hogy kit terhel a felelősség. Tény, hogy a zsidók is, a nem zsidók is kölcsönösen fenntartásokkal éltek egymással szemben. Magyarázatul különböző okokra lehet hivatkozni, például, a zsidók alacsonyabb társadalmi helyzetére. Az egyik fő ok az volt, hogy zsidók és nem zsidók nem házasodtak egymással. Korábbi korszakokban az egyház — zsidó és nem zsidó — tiltotta a vegyes házasságokat, de még a polgári házasság bevezetése után is eleinte alacsony volt a vegyes házasságok száma. S bár a hagyományos zsidó társadalom Nyugaton már a felbomlás állapotában volt, a vegyesházasság széles körökben még nem volt elfogadható. A liberális korszakban azonban jelentős ellensúlyt jelentett a társadalmi állapotokat konzerválni akaró erőkkal szemben.

Az emancipáció legfőbb eredménye a zsidóság gazdasági és politikai integrációja volt, és ennek következtében a nyugat-európai zsidóság tekintélyes befolyásra jutott. Ennek a befolyásnak nagy volt a jelentősége, mert lehetővé tette a nyugat-európai zsidóság számára, hogy politikai és gazdasági támogatásban részesítse a kevésbé szerencsés zsidó közösségeket. Különösen az oroszországi és romániai zsidók érdekében fejtett ki a nyugat-európai zsidóság széles körű tevékenységet, amihez időnként politikai és diplomáciai segítséget nyújtottak a nyugat-európai hatalmak is.

A zsidó emancipációnak azonban volt egy másik oldala is, amely a zsidó közösség szempontjából kevésbé mondható pozitívnak. Ugyanis az állam és a társadalom megkövetelte, hogy a zsidók az egyenjogúsítás fejében adják fel zsidó identitásukat, és olvadjanak be a környező társadalomba, vagyis asszimilálódjanak. Ez a követelés nem jelentkezett mindig nyílt formában. Voltak, akik úgy vélték, hogy az emancipáció ezt a folyamatot magától fogja elindítani, anélkül, hogy valamiféle beavatkozásra, külső nyomásra volna szükség. És valóban, ez a folyamat meg is indult.

Asszimiláció

A zsidó asszimilációnak több foka volt. Az első fok a főként külsőségeken megnyilvánuló asszimiláció volt, az akkulturáció, ahogyan a szociológusok

nevezik: az ország nyelvének elsajátítása, az általános szokásokhoz és életmódhoz való illeszkedés. Magasabb fokot jelentettek azok a törekvések, amelyek a zsidó vallás megreformálására irányultak.

Kezdetben, a 19. század első évtizedeiben a súlypont főként a zsinagógai rítus megreformálására esett, arra, hogy az imarend és a templom berendezése megfeleljen a kor felfogásának és ízlésének. Így alakultak ki a modern zsidó templomok, Magyarországon is, a század közepétől kezdődően. A magyarországi fejlődésre e téren nagy hatással volt a bécsi kultusz-templom, és annak rabbija, Noa Mannheimer, aki egyike volt az elsőeknek a korszerű hitszónoklat bevezetésében — ez azóta is a modern istentisztelet egyik jelentős része. Idővel a zsidó reformmozgalom már nem elégedett meg az imarend és a zsinagóga korszerűsítésével, hanem mélyrehatóbb reformokat követelt, azaz revideálni és a kor igényeihez alkalmazni akarta azokat a vallási törvényeket, amelyek a zsidókat elkülönítik a nem zsidó társadalomtól. A reformerek fő érve az volt, hogy a zsidóság mindig is alkalmazkodott a kor követelményeihez. Ennek alapján javasolták, hogy szüntessék meg a szombati tilalmakat, úgyszintén azokat a tilalmakat is, amelyek a rituális étkezésre vonatkoznak. Ezek gyakorlati reform-törekvések voltak, arra irányultak, hogy megkönnyítsék a társadalmi érintkezést zsidók és nem zsidók között.

Voltak azonban elvi problémák is — leginkább a messiási gondolat. A zsidó hit szerint amikor eljön a megváltás ideje, eljön a messiás, és visszavezeti a zsidó népet ősei földjére, a Szentföldre. E felfogás szerint a zsidók csak ideiglenesen vannak a *galut*-ban, száműzetésben. Ez a felfogás azonban ellentétben áll azzal a jogi és társadalmi programmal, hogy a zsidók az ország egyenlő honpolgárai legyenek és az országot, ahol élnek, a hazájuknak tekintsék. A konzervatívok ezt úgy magyarázták, hogy a messiási remény nem zárja ki az állampolgári hűséget, és a zsidók kötelessége a haza javáért munkálkodni. A reform hívei viszont új értelmet akartak adni a messiási gondolatnak. E szerint nem a zsidó nép megváltásáról és a Szentföldre visszavezetéséről van szó, hanem az egész emberiség megváltásáról. A messiási idő eljövetele azt jelenti, hogy elterjed az egyistenhit, és eljön az egyetemes igazságosság ideje. A zsidóság feladata ennek irányában munkálkodni.

A reform-gondolat Németországból indult ki, első törekvései a század elején jelentkeztek. Főbb teológusai Abraham Geiger (1810-1874) és Samuel Holdheim (1806-1860) voltak. De a szélsőséges reform aránylag kevés követőre talált. A nyugat-európai emancipált zsidóság nagy részét teológiai problémák, mint a messiás-hit, nem izgatták. Ami őket közelebből érdekelt, azok gyakorlati kérdések voltak, a vallási tilalmak megkönnyítése, a modern élet követelményei szerint. A mérsékelt reform a közösség nagy részét kielégítette. Ez a mérsékelt reform volt az, amely meghonosodott Nyugat-Európában, és Magyarországon is.

Most térjünk át a konzervatív álláspontra, annak bemutatására, hogyan reagáltak a hagyományhoz ragaszkodó zsidók az új vallási áramlatokra. A konzervatív tábor vezetői kezdettől fogva visszautasítottak mindennemű alkalmazkodást a kor követelményeihez. Mély meggyőződéssel állították, hogy a zsidóság nem lehet korszerű, nem alkalmazkodhatik az idők változó körülményeihez, a zsidóság felül áll az időn. A hit örök igazságát nem lehet alávetni változó körülmények követeléseinek. A zsidó vallás lényege, az orthodox felfogás szerint, nem csupán absztrakt valláselvek, hanem a vallási parancsolatok összessége, mindaz, ami évszázadok folyamán kialakult és kodifikálva lett a zsidó vallás törvénykönyvében, a *Sulchán Árukh*-ban, a 16. században, továbbá ennek kommentárjaiban és a rabbinikus döntvényekben a következő századok folyamán. Ez az egész együtt alkotja a *halákhá*-t, a zsidó vallástörvény és szokásjog összességét, amely az orthodox álláspont szerint minden zsidóra kötelező.

Az *orthodox* annyit jelent: igazhitű. Maga a fogalom eredetileg a keresztény egyházban volt használatos; zsidók vonatkozásában a 19. század második felében kezdték használni, a neológok és orthodoxok közötti polémiaikkal összefüggésben. Az orthodoxok nem ismerték el, hogy új helyzet alakult ki. A főként közép-európai konzervatívok vezérének Szófér (Schreiber) Mózes (1762-1839) (Hatam Szófér) pozsonyi rabbi számított, kora egyik legnagyobb rabbinikus tekintélye. Ő elvben ellenezte az emancipációs törekvéseket, felismerve, hogy az emancipáció a vallási-nemzeti identitás feladását vonja maga után. Felfogása szerint a zsidók a diaszporában fognak élni mindaddig, amíg Isten kegyelméből vissza nem térhetnek hazájukba, és nem helyes, hogy egyenlő jogokat kívánnak maguknak.

A közép-európai konzervatívok központja Magyarország volt, Szófér Mózes szellemi vezetése és rabbinikus tekintélye alatt. A pozsonyi rabbi felfogásának tekintélye csak megerősödött halála után. A konzervatívok elutasítottak minden újítást, még a legcsekélyebbeket is. A vallási parancsolatok szigorú betartásában látták az igazhitű zsidóság fennmaradásának biztosítékát. És ebben, természetesen, kompromisszumnak nem volt helye. Az akkori Magyarországon a konzervatív tábor népes volt, ellentétben Nyugat-Európával, ahol a 18. században már hanyatlásnak indult. Magyarországon az egyedülálló helyzet alakult ki, hogy a két tábor, a haladók és a konzervatívok között egyensúly jött létre. A magyar zsidók haladó, modern része megerősödött, főként a 19. század közepétől kezdve, de ugyanakkor erősödtek az orthodoxok is. Bizonyos feltevések szerint az orthodoxia erősödésének legfőbb oka a galíciai bevándorlás volt, újabb kutatások azonban kimutatták, hogy a tömeges bevándorlás a 19. század elején már lezárult. A másik ok az lehetett, hogy Magyarországon a rabbik tekintélye jelentős volt, a hagyományos zsidó kultúra széles rétegben élt, sok hitközségben *jesíva*, Talmud-iskola működött. Tekintetbe kell venni azt is, hogy a Habsburg-hatalom a konzervatív irányzattal szimpatizált.

A magyar szabadelvűek, élükön Eötvös Józseffel, a haladókat támogatták, természetszerűleg, hiszen bennük látták a magyar — zsidó közeledés hordozóit.

Más volt a konzervatívok helyzete Nyugat-Európában, főként Németországban. Mint említettük, a hagyományos zsidó társadalom szerkezete meglazult, terjedt a vallási közömbösség, az előkelőbb zsidó körök a felvilágosodás eszméinek hatása alá kerültek. Ennek ellenére a konzervatív tábor rabbijai úgy hitték, hogy a folyamatot meg lehet állítani. Jellemző a hamburgi reform-templom esete. Amikor ez megalakult, 1818-ban, a konzervatív hamburgi rabbik kikérték külföldi rabbi-tekintélyek véleményét azokról az újításokról, amelyeket az új templomban bevezettek. Nem volt ugyan kétség az iránt, hogy az újítások ellentétben állanak a vallási törvénnyel és szokással, de ők úgy vélték, hogy a külföldi rabbik segítségével sikerül majd meggyőzniük a reform híveit. Úgy látszik, hogy a konzervatív rabbi nem ismerte fel, hogy egy egészen új helyzet állt elő, amelyben már nem használnak a hagyományos eszközök. Intés, vallási elítélés, rabbitekintély, a vallási előírások tisztelete — az adott helyzetben mindez már mit sem ért, mert a reform hívei egész más felfogás alapján állottak.

Hirsch és a neo-orthodoxia

Az új valóságot az orthodoxok között Samson Rafael Hirsch (1808-1888) ismerte fel, ő értette meg, hogy a régi módszer már nem hatékony, az ő nevéhez fűződik a zsidó neo-konzervativizmus, a modern orthodoxia.

A hamburgi születésű Hirsch már fiatal korában tanúja volt a korabeli vallási viszályoknak a német zsidóságban. Hirsch vallásos házban nevelkedett, de családja nem vetette el a világi műveltséget. Ez határozta meg életútját és vallásfilozófiai rendszerét. A bonni egyetemen tanult, itt ismerkedett meg Abraham Geigerrel, aki a későbbiekben ellenfele lett.

Hirsch rabbi lett az első modern orthodox rabbi. 1830-tól kezdődően több hitközségben működött, 1851 és 1858 között Frankfurtban. Hirsch tudatában volt annak, hogy nem lehet kitérni a kor követelményei elől. Ebben különbözött kora többi orthodox rabbijától. Két pontban lehet összefoglalni a problémákat, amelyekkel Hirsch nézete szerint meg kell mérkőzni: a vallás kérdése és a külvilághoz való viszony. A vallás kérdését illetően Hirsch a hagyományos felfogást vallotta, miszerint a zsidó Tan, a Tóra, örökérvényű isteni kinyilatkoztatás, tehát ember által megváltoztathatatlan. A vallás és tanai felette állnak az időnek, teljesen függetlenek a történelmi folyamattól. Ez a tan szöges ellentétben áll a vallási reform ideológiájával, amely szerint a vallásnak is van történelmi fejlődése, mely megváltoztatja a dolgokat. A másik pont a külvilághoz való viszony. Itt Hirsch álláspontja eltért a többi orthodox rabbiétól. Nem vetette el a világi műveltséget, és nem fogadta el azt a nézetet, hogy a műveltség aláassa a hitet. A világi kultúrában vannak értékek, amelyek megegyeznek a zsidó világszemlélettel. Hirsch hangsúlyozta, hogy ez a felfogás nem engedmény, nem

kompromisszum a kor aktuális követelményeivel. A kultúra a zsidó világnézet szerves része, csupán a körülmények hozták magukkal, hogy a zsidók eltávolodtak az egyetemes kultúrától.

Hirsch vallási felfogása nem tér el a hagyománytól. Vallási rendszerének új eleme a pozitív állásfoglalás az egyetemes kultúrával kapcsolatban. Hirsch történelmi jelentősége abban áll, hogy az ő felfogása volt a nyugat-európai orthodoxia legjelentősebb kísérlete, megmérkőzni a 19. század új áramlataival. Az ő rendszere alakította ki a modern orthodoxiát, vagyis azt a valláshű életformát, amely megfelel az emancipált nyugat-európai zsidóság igényeinek. Azon országokban, ahol hasonló körülmények uralkodtak, a modern orthodoxia meghonosodott. Általában, a 19. századi vallási és szellemi áramlatok csak ott terjedtek el és vertek gyökeret, ahol ennek megfelelő körülmények uralkodtak. A vallási reform-mozgalom nem jutott el Kelet-Európába, mint ahogyan a haszidizmus sem talált hívekre Nyugaton.

Totális asszimiláció: a kitérés

A vallási reform-mozgalom az asszimiláció egyik formája. Még magasabb fokot jelent a totális asszimiláció, a kitérés. Kitérés mindig is volt, de a 19. században nagy méreteket öltött, különösen Németországban. Becslések szerint Európában a 19. században mintegy 250 000 zsidó hagyta el a hitét, a század közepi zsidóság 5 %-a. De a 19. századi kitérés nem csupán mennyiségileg különbözött a korábbiaktól, hanem abban is, hogy a felvilágosult zsidóságon belül, ellentétben korábbi korszakokkal, toleránsabb magatartás alakult ki a kitérőkkel szemben. A 19. századi felvilágosult zsidók között megváltozott a hagyományos elutasító álláspont, és kevésbé volt ellenséges. A dolog természetéből adódott így, hiszen magasabb eszmei szempontból nem számít a vallási különbség; tehát a felvilágosult zsidó nem tehetett különbséget a valódi keresztény és a kitért zsidó között.

A 19. század elején valóságos kitérés-láz volt érezhető, különösen Berlinben. És míg korábbi korszakokban a kitérték a zsidó társadalom periferiáján álló személyekből kerültek ki, most a középosztály tagjai tértek ki, tehát tekintélyes hitközségi tagok. Egy 1811. évi összeírás szerint a megelőző években 50 kitérés-i eset volt összesen 400 családban; és a kitérések nem szorítkoztak Berlinre vagy Poroszországra, hanem egész Németországban előfordultak. Az udvari zsidók leszármazottainak kétharmada kitért. A kitérték, ha lassan is, de felszívódtak a keresztény társadalomba, bár egyházi körökben nem mindig nézték jó szemmel a tömeges kikeresztelkedést: attól tartottak, hogy ez rossz hatással lehet az egyházra.

Összegezve, a nyugat-európai zsidóság a 19. század folyamán gyökeres változáson ment keresztül. A hagyományos gettóban élő zsidóság feladta különállását és bekapcsolódott a környezet életébe. Ki kell azonban emelni, hogy lassú, fokozatos folyamatról van szó. A belső zsidó állapotokat szemlélve, az

tapasztalható, hogy meggyengült a hűség a hagyományokhoz, gyengült a vallási ragaszkodás. A Hirsch-féle neo-orthodoxia csak csekély mértékben volt képes ezt a folyamatot megfékezni.

Az átváltozás egyik jelentős eredménye a zsidó polgári osztály kialakulása és a zsidók társadalmi integrációjának kezdetei. S bár ez nem ment zökkenők nélkül, mert a zsidókkal szembeni fenntartások továbbra is megmaradtak, azért kialakult valamifajta egyensúly, *modus vivendi*.

Az 1870-es évektől kezdve, úgy tűnik, a jelentkező zsidó-ellenesség, a politikai antiszemitizmus megbillentette ezt az egyensúlyt. A valóságban azonban az antiszemitizmus nem érte el fő célját, vagyis nem tudta visszaállítani az emancipáció előtti állapotot. Az antiszemita irányzat Nyugat-Európában sehol sem vált kormányzati politikává.

Az oroszországi zsidóság

A nyugat- és közép-európai állapotoktól lényegesen különböző viszonyok uralkodtak Kelet-Európában, főként Oroszországban. A 19. században az orosz zsidóság volt a legnagyobb zsidó közösség, a század végén több, mint ötmillió lélek, a világ zsidóságának 40 %-a. A kelet-európai zsidóság történetében a 18. század végén új szakasz kezdődött, akárcsak a nyugat-európai zsidóság életében — de egészen más értelemben.

A lengyelországi zsidók orosz uralom alá kerültek. De Oroszország nem engedte meg nekik, hogy az ország belső területein telepedjenek le, továbbra is csak ott volt megengedett számukra a letelepedés, ahol korábban: Lengyelország, Litvánia, Kelet-Galicia, Ukrajna. E tartományokban sokhelyütt a zsidó lakosság részaránya elérte a 10 %-ot; kisebb városkákban a 25 %-ot is. A letelepedés korlátozása volt az orosz zsidóság történetének egyik jellegzetessége. Ennek az intézkedésnek az indoklása az volt, hogy a zsidók károsak a lakosságra, tehát távol kell tartani őket az oroszoktól.

Az orosz zsidóság megőrizte a hagyományos zsidó életformát. Itt szó sem lehetett integrációról vagy asszimilációról. Nemcsak azért, mert fennálltak a hagyományos közösségi struktúrák, hanem azért is, mert a környezetnek nem volt asszimiláló ereje és nem volt vonzereje sem a zsidók számára. Ellentétben Nyugat-Európával, ahol már a 19. század első felében kialakult a zsidó középosztály, amely asszimilálódott a hasonló nem zsidó középosztályhoz, sőt, bizonyos mértékben fel is szívódott benne, Oroszországban gyökeresen más volt a helyzet. A zsidók főként kis helységekből éltek, elszórva a nem orosz lakosság között. Rutén, ukrán és lengyel parasztok voltak a szomszédai, asszimilálódásról itt nem lehetett szó.

Az orosz kormány sokat foglalkozott a zsidókérdéssel. A század első felében az a nézet uralkodott, hogy a zsidókat be kell olvasztani a népességbe. A példa a nyugat-európai, asszimilálódó zsidó lakosság volt. De nem vették tekintetbe az ottani, teljesen más helyzetet, azt, hogy az asszimiláció Nyugaton

az egyenjogúsítással járt együtt. Belföldi és külföldi zsidó vezetők számítottak arra, hogy ha a kormány egy liberálisabb zsidó politikát folytat, akkor a beolvasási folyamat magától fog megindulni, de az orosz kormány álláspontja továbbra is az maradt, hogy előbb kell megtörténnie a zsidók átalakulásának.

Az 1840-es évek elején orosz kormánykörök arra a meggyőződésre jutottak, hogy a zsidók különállása elleni harcnak leghatásosabb módja a zsidó nevelés megreformálása, a részükre felállítandó külön világi iskolák bevezetésével. A zsidó iskolák célja a kormány szándéka szerint — amit, természetesen, nem hoztak nyilvánosságra — az volt, hogy előmozdítsák a zsidók közeledését a keresztény lakossághoz és segítsenek kitépni a vallási fanatizmust és babonákat, amelyek, orosz felfogás szerint, a Talmud tanaiból erednek. A Talmud tanulásának megszüntetése volt a tervezet egyik fő célja.

A hatóságok 1844-ben elrendelték, hogy a zsidók kötelesek világi iskolákat felállítani. A rendelet végrehajtása a helybeli zsidó közösségre hárult. A tanulók létszámára nézve bizonyos kvótát is megállapítottak. A zsidó közösség, amely mélyen gyökerezett a vallásban, ragaszkodott hagyományos nevelési intézményeihez. Az állami intézkedésben a vallás megsértését látta, támadást a zsidó életforma ellen, és tisztában volt a kormány valódi szándékaival. Az iskolarendeletnek gyakorlati hasznát sem látták, mert a politikai és gazdasági elnyomás rendszerében amúgy sem volt lehetőség arra, hogy bárki is a világi műveltséggel boldogulni tudjon. De teljesen kitérni az állami intézkedés elől nem lehetett, és a zsidó községek kénytelenek voltak felállítani az iskolákat. Az alsóbb néprétegek gyermekeit küldték ezekbe az iskolákba.

A 19. század második felében II. Sándor cár reform-intézkedései keretében sor került a zsidók helyzetének valamelyes megkönnyítésére is. A legjelentősebb engedmény az volt, hogy bizonyos zsidóknak megengedték, hogy letelepedjenek az ország belső területein is, ott, ahol addig nem lakhattak. Kik nyerhették el ezt a kiváltságot? Leginkább a gazdagok: nagykereskedők, gyárosok. A kedvezmény idővel kiterjedt azokra is, akiknek egyetemi végzettségük volt és tudományos fokozatot értek el, így főként az orvosokra. Végül a képzett iparosoknak is megengedték a letelepedést, de a jogot szigorú feltételekhez kötötték, és az érintettek gyakran ki voltak téve annak, hogy visszatoloncolják őket eredeti lakóhelyükre.

Ily módon kialakult Oroszországban, főként a nagyobb városokban, egyfajta zsidó lakosság, amely bizonyos mértékig alkalmazkodott a környező lakossághoz, közelebb jutott az orosz kultúrához, még ha ebben az esetben nem beszélhetünk is nyugat-európai típusú asszimilációról. Ez a réteg, miután a zsidó népesség nagy tömegeitől távol élt, nem volt rájuk befolyással, ellentétben a nyugat-európai országokkal, amelyekben a művelt, jómódú zsidó polgárság serkentően hatott az alsóbb osztályokra. A különleges orosz viszonyok ellenére, a modernizáció nem hagyta érintetlenül az orosz zsidóságot sem. De a Nyugattól eltérően, ahol ezek a folyamatok az általános társadalmi mozgásokkal kapcsolódtak össze és az egyetemes kultúra jegyében álltak, Oroszországban a modernizációs áramlat a zsidóság belső megújulását célozta, azáltal, hogy világi

műveltséget és gazdasági átrétegződést ígért. Mégis, Oroszországban kevés sikere volt ezeknek a törekvéseknek, mert a zsidóság széles rétegei kételkedtek abban, hogy világi iskolázottság vagy produktív pályákra lépés által jobbra fordul a helyzetük. Valóban, az oroszországi zsidókérdés lényegében véve nem társadalmi probléma volt, hanem mindenekelőtt politikai, s a megoldása nem a zsidókon múlt, hanem az orosz kormányzaton.

A haszidizmus

A 18. század második felében Kelet-Galiciában egy vallási megújulási mozgalom alakult ki, a haszidizmus, amely ettől kezdve döntő hatással volt a kelet-európai zsidóság belső életére. A haszidizmus keletkezése egybeesik a zsidó felvilágosodás kezdeteivel — tehát egy és ugyanazon időben két ellentétes szellemi áramlat jelentkezett a zsidóságban, ami jól illusztrálja a nyugat- és kelet-európai fejlődés merőben eltérő jellegét. A haszidizmus lényege a mély vallási érzés és a jámborság, híveire, a haszidokra (*hászid, haszidim*) jellemző a rajongás, az extázis, a ragaszkodás és hűség a gyülekezet vezetőjéhez, a caddikhoz (*caddik*: igaz ember), illetve haszid elnevezés szerint a *rebe* személyéhez. Ki kell emelni, hogy a haszid gyülekezet nem hitközség, hanem vallási-eszmei csoportosulás, amelyet a caddik fog egybe. Maga a caddik sem rabbi, hanem olyan vallási vezető egyéniség, akinek karizmatikus tulajdonságai, jámbor élete összetartják a haszid gyülekezetet.

Mi váltotta ki a haszidizmus jelentkezését? Először is a lengyelországi történelmi viszonyok az ország felosztását megelőző korszakban, amikor is a lengyel királyság válsága folytán a zsidó önkormányzat is válságba jutott, meglazultak a hitközség keretei, és elmélyült a társadalmi feszültség. Az általános hanyatlást a zsidók is megérezték, az alsóbb osztályok különösen. Ehhez járult még az is, hogy a rabbik tekintélye megingott a szélesebb néprétegek szemében. A 18. századi rabbiság tulajdonképpen szellemi elit volt, a talmudi tudomány művelője, és ebben nagymértékben ki is merült a tevékenysége. Ebben a helyzetben szükség volt valami újra, ami felemeli a népet, vigaszt nyújt, ami új tartalmat ad a vallási életnek. Nincsen szó semmiféle reformról; a lényeg inkább a vallási élet elmélyítése, főként érzelmi alapokon. Úgy is lehet mondani, hogy közelebb hozni Istent a néphez. A haszidizmus kezdettől fogva a nép felé fordult. Tanításaiban az egyszerű ember jelentős helyet foglal el. A haszidizmus azt tartja, hogy az egyszerű ember, aki nem tanult és járatlan a Talmudban, az is kedves Isten előtt, az is képes felemelkedni, imával, jótéteményekkel és a caddikhoz való ragaszkodásával. Kezdetben a haszidizmus Galiciában terjedt el, idővel ismertté vált Lengyelországban és Ukrajnában is, Litvániában kevésbé.

A kezdeti haszidizmusnak volt egy anti-establishment jellege. Vannak kutatók, akik úgy vélik, hogy az egész haszidizmus szociális mozgalom volt, amely a rabbinikus és a hitközségi vezetés ellen irányult. A zsidó közösség hagyományos vezetése a haszidizmus kezdeti stádiumában valóban veszélyt

látott az új mozgalomban. Különösen heves volt a harc a két tábor között Litvániában, ahol a Talmud-tudomány centruma volt. Idővel a haszidizmus Kelet-Európa nagyobb részében elterjedt, de Nyugat-Európát már nem sikerült meghódítania. Nem terjedt el Nyugat-Magyarországon sem. A 19. század első felében a haszidizmus befolyásának határai megszilárdultak, az ellenkezés alábbhagyott és a két tábor, haszidok és orthodoxok, egyesült a közös ellenség: a felvilágosodás és a reform ellen.

A 19. század elejétől kezdve a haszidizmus keretein belül különféle áramlatok alakultak ki, a földrajzi megoszlás szerint. Galiciában a népies haszidizmus honosodott meg, Lengyelországban viszont a haszidizmus intellektuális formát öltött, összekötve a haszid tanokat a Talmud tanulásával. A haszidizmus tartósan a kelet-európai zsidó társadalom egyik jellegzetes tényezője lett.

Haszidizmus Magyarország

Magyarországra a haszidizmus már valószínűleg kezdeti stádiumában eljutott. Ez részben a haszidizmus keletkezési helyéhez, Galiciához való földrajzi közelséggel magyarázható, de azzal is, hogy az északkeleti vármegyék zsidó lakossága, amely Galiciából vándorolt be Magyarországra, fogékony volt az új tan iránt.

A haszid legenda szerint a haszidizmus első mesterei, élükön *Jisráél Baál Sém Tov*-val, a haszidizmus megalapítójával, már a 18. század második felében jártak Magyarországon, hogy híveket toborozzanak. Nincs bizonyíték arra, hogy ez valóban így volt, de mindenesetre a haszidizmus történelmi hagyományában Magyarország már a mozgalom kezdeti stádiumában felbukkant. A 19. század elejétől már egykorú adatok vannak arról, hogy az új mozgalom Magyarországon is gyökeret vert. Kezdetei Jicchak (Jichák) Eizik Taub (1751-1821) nagykállói caddik nevéhez fűződnek. Életéről és tanáról csak a haszid legenda tanúskodik, írásos hagyaték nem maradt utána, de úgy látszik, hogy valóban jelentős szerepet játszott a haszidizmus honosításában Magyarországon, különösen a népies változatában, amely jobban megfelelt a térségben lakók mentalitásának. A magyarországi haszidizmus világában jelentős szerepet töltött be a Teitelbaum dinasztia. Őse, a galíciai születésű Teitelbaum Mózes (1759-1841), Sátoraljaújhelyen működött 1808-tól kezdődően, leszármazottai Máramarosszigeten és Szatmáron, egészen 1944-ig. Úgyszintén jelentős szerepet játszott a Sapira dinasztia, amelynek a 19. század második felétől Munkács volt a székhelye. Munkács számított a legjelentősebb haszid központnak Magyarországon. A zsidó közeletben a szélsőséges orthodox irányzatot képviselte.

Az említetteken kívül is működtek haszid vezetők más helységeekben, és székhelyeik zarándoklatok központjává fejlődtek. Ilyen központ volt Olaszliszka, ahol Friedmann Cvi Hirs (1808-1874), az említett Teitelbaum Mózes tanítványa

működött. Friedmann halála után a központ Bodrogkeresztúrra helyeződött át, itt Steiner Jesájahu élt, hívei tömegesen járultak eléje, messze földről is. A Máramaros megyei Szaploncán a Weisz dinasztia működött.

A magyarországi haszid vezetőknek nagy befolyása volt az orthodox közéletre, különösen a 19. század második felében, amikor a magyarországi zsidóságon belül elmélyültek a vallási ellentétek. A haszid rabbik képviselték a szélsőséges álláspontot; és ha mutatkozott is bizonyos készség az orthodoxia egy részéről kompromisszum iránt, a haszid vezetők ezt hevesen ellenezték, és álláspontjuknak általában sikerült érvényt szerezniük.

Modern áramlatok a kelet-európai zsidóságban

A kelet-európai zsidóságon belül létrejött szellemi, társadalmi és politikai irányzatok jelentősége nem szorítkozott csupán Kelet-Európára, hanem hosszú távon hatással volt a világ zsidóságának 19. századi és még inkább 20. századi történelmére. Gondolunk itt elsősorban a zsidó nemzeti eszmére, amely szervezett formában már a 19. század nyolcvanas éveiben jelentkezett Oroszországban. A politikai cionizmus ugyan Közép-Európában keletkezett, de tömegbázisa Oroszországban volt. Oroszországban jött létre, a 19. század utolsó évtizedében, a zsidó nemzeti eszme egy sajátos változata, a diaszporában élő zsidóság nemzeti autonómiájának eszméje. Ez az eszme az oroszországi zsidóság specifikus életkörülményei között alakult ki.

Az orosz zsidók nem oroszok között éltek, hanem lengyelek, ukránok, litvánok között, tehát nem álltak szemben a többséget képező néppel, mint Európában, hanem kisebbség voltak a többi kisebbség között. Mikor felmerültek a különféle tervek az orosz birodalomban élő nemzetek autonómiáját illetően, zsidó értelmiségi körökben hasonlóképpen jelentkezett a zsidó autonómia eszméje. A kiindulópont az volt, hogy a zsidóknál fennállnak a nemzet kritériumai: közös történelmi múlt és kultúra, vallás, nyelv, bizonyos mértékig sajátos gazdasági struktúra. S bár a zsidó lakosság nem képez többséget egyetlen térségben sem, sok helyen a lakosság jelentős hányadát teszi ki.

A nemzeti eszme fő ideológusa a történetíró Simon Dubnov volt. Hivatkozott a történelmi előzményekre, különösen a lengyel zsidóság széleskörű autonómiájára a 16-18. században. Az első világháború után úgy tűnt fel, hogy a zsidó önkormányzatnak vannak esélyei. A kelet-európai országokban a háború végén többféle megalakult a Zsidó Nemzeti Tanács, ezek követelték a békekonferenciától, hogy az újonnan alakult országokban ismerjék el a zsidó nemzetiséget. Ez a reménység nem valósult meg, de a békeszerződésekben rögzítették a lengyelországi és balti országok zsidóságának kulturális és nevelési autonómiáját.

Az általános jelentőséggel bíró szellemi áramlatok között említést érdemel a modern héber irodalom, amely jobban Oroszországban keletkezett a 19. század elejét követően. Az irodalom nem tartozik tárgyunk körébe, de

történelmi jelentősége nem hanyagolható el. Az új héber irodalom új perspektívát nyitott az orosz zsidók szellemi életében, bizonyos mértékben bevonta őket az európai kultúra hatáskörébe.

A zsidó kivándorlás

A 19. és 20. századi zsidó történelem egyik mélyreható folyamata a kivándorlás volt. Megkezdődött már a 19. század elején, s az 1848. évi forradalmak bukása után nagyobb méreteket öltött. Ekkor még a kivándorlók tekintélyes része Németországból került ki, az elmenetel fő oka a remélt emancipáció megghiúsulása volt. Ezek a kivándorlók alkották az amerikai zsidóság magvát. De a nagy kivándorlási hullám csak a nyolcvanas évek elején vette kezdetét, az 1881. évi oroszországi pogromok következtében. 1881 és 1914 között több, mint két és fél millió zsidó emigrált Kelet-Európából. Túlnyomó részük, mintegy kétfélmillió, az Egyesült Államokban telepedett le. A kivándorlók kisebb része egyéb tengerentúli országokba ment. Ugyanekkor kezdődött meg az újkori bevándorlás az akkor török uralom alatt álló Palesztinába, ezt motiválta a zsidó nemzeti eszme is. A kelet-európai kivándorlók tízezrei telepedtek le Nyugat-Európában, főként Angliában és Németországban. Oroszországon kívül nagyméretű volt a zsidók kivándorlása Romániából és Galiciából. Az előbbiben a súlyos elnyomás és az antiszemitizmus bírta rá a zsidókat a tömeges kivándorlásra, utóbbiban, Galiciában pedig a gazdasági nyomor.

A zsidó kivándorlásnak megvoltak a sajátos vonásai, amelyek megkülönböztették az általános (tömeges) kivándorlástól. A zsidók mindig családotól mentek el, a gyermekek aránya igen magas volt, a nem zsidó kivándorlók tekintélyes része ellenben egyedülálló személy volt. A zsidók kivándorlása tehát végleges jellegű volt, a többi kivándorló nagyrésze viszont csupán ideiglenesen keresett új lakóhelyet, munkahelyet. A különbség kitűnik abból is, hogy a zsidók közül később csak mintegy 6 % tért vissza előző lakhelyére, a nem zsidók között a kivándorlók egyharmada tért vissza.

A magyarországi zsidó kivándorlás története még nincs feldolgozva. Puskás Julianna, *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880-1940* (Budapest, 1982), hoz néhány adatot. Ezek szerint az 1901 és 1913 közötti években a zsidók a kivándorlók 3,7 %-át tették ki (pp. 466-467), ami körülbelül 45 000 személyt jelent. Ehhez hozzá kell tenni azoknak a számát, akik az előző húsz év során vándoroltak ki (a magyarországi tömeges kivándorlás szintén az 1880-as évek elején kezdődött). A kivándorlás gócpontjai az északkeleti vármegyékben voltak, és ugyanitt volt a zsidó lakosság legnagyobb sűrűsége is, tehát feltehető, hogy a zsidó kivándorlók tekintélyes része az északkeleti országrészekből került ki.

Az 1881-1914 évi tömeges kivándorlás történelmi jelentősége főként abban áll, hogy megindította azt a folyamatot, amelynek folytán gyökeresen megváltozott a zsidóság területi elhelyezkedése a világban. Új centrumok

zsidóság már két és fél millió lelket számlált, és a következő néhány évtized alatt a világ legnagyobb zsidó közössége lett. Ha tekintetbe vesszük a többi tengerektől és nyugat-európai országokba való kivándorlást is, szembetűnik, hogy a világ zsidóságának súlypontja Közép- és Kelet-Európából a nyugat-európai világba tevődött át. E folyamat során a kelet-európai zsidó tömeg alacsony asszimiláló képességű környezetből olyan országokba került, amelyeknek társadalma magas asszimiláló képességgel bírt és erős hatással volt az újonnan érkezőkre.

A hagyományörző és modernizációs törekvések mérlege

Mint a bevezetőben mondtuk, a 19. századi zsidóságon belül két ellentétes irányzat állt szemben: a vallás, a hagyományok fenntartása és a modernizációs törekvések. Ha összefoglalásképpen megkíséreljük felállítani a két irányzat által elért eredmények mérlegét, úgy tűnik, hogy mind a kettő érvényesülni tudott. A kelet-európai zsidóságban, és jelentős mértékben a közép-európaiban is, a hagyomány és a valláshoz való ragaszkodás fennmaradt, sőt, megerősödött, főként a haszidizmus hatása alatt. Nem csupán a valláshoz hű rétegekben maradt fenn a zsidóság tudata, hanem e rétegeken kívül is, amint a zsidó nemzeti eszme kibontakozása mutatja a 19. század vége felé. Ezzel szemben a modernizációs törekvések hatalmukba kerítették a nyugat-európai zsidóságot és néhány évtized alatt gyökeresen átváltoztatták szellemi arculatát, társadalmi elhelyezkedését és viszonyát a környezethez. Ezen az általános megállapításon túl azonban ki kell emelnünk, hogy a zsidóság szellemi és társadalmi orientációja sem Kelet-Európában, sem pedig Nyugat-Európában nem volt egységes. Az újtásra való törekvések és a modernizációs folyamatok nem kerültek el teljesen a kelet-európai zsidóságot; s a vallás és a hagyomány Nyugaton nem szorult teljesen vissza, amint ezt a Hirsch-féle neo-orthodoxia jelentkezése mutatja.

Sajátságos jellegzetessége a 19. századi zsidóság szellemi és társadalmi arculatának, hogy a totális asszimiláció és a szigorú valláshűség mellett kialakult a mintája egy olyan magatartásnak, mely nem vetette el a nyitást kifelé, és ezzel együtt is megtartotta a zsidó identitást.

*

Bibliográfiai jegyzet

Az újkori zsidó történelem összefoglalása: H.H. Ben-Sasson (Ed.), *A History of the Jewish People* (Cambridge, Mass., 1976), Part IV: The Modern Period, by Shmuel Ettinger, 727-1096 old. A zsidó társadalom átalakulását az újkor

küszöbén szociológiai megközelítéssel tárgyalja Jacob Katz, *Tradition and Crisis. Jewish Society at the end of the Middle Ages* (New York, 1961); uő, *Emancipation and Assimilation. Studies in Modern Jewish History* (Farnborough, 1972); uő, *Out of the Ghetto. The Social Background of Jewish Emancipation, 1770-1870* (Cambridge, Mass., 1973). A hagyománytól való elszakadás 18. századi tüneteire mutat rá C. Abramsky, "The Crisis of Authority within European Jewry in the Eighteenth Century", in: *Studies in Jewish Religious and Intellectual History Presented to Alexander Altman* (University of Alabama Press, 1979), 13-28. old.

Gonda László könyve: *A zsidóság Magyarországon, 1526-1945* (Budapest: Századvég, 1992) valóban az újkori magyar zsidóság története. A szerző a magyar-zsidó viszonyt állítja előtérbe. A Függelék, többek között, közli — Prepuk Anikó összeállításában — a zsidókat érintő fontosabb magyar törvényeket, és — Zeke Gyula összeállításában — a magyar zsidóság történetének tüzetes bibliográfiáját.

Moses Mendelssohn tevékenységéhez: Alexander Altman, *Moses Mendelssohn. A Biographical Study* (University of Alabama Press, 1973). Mendelssohn magyarországi vonatkozásaira lásd: Zsoldos Jenő, "Mendelssohn a magyar szellemi életben", in: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (= IMIT). *Évkönyv* (1933). A zsidó felvilágosodás magyarországi hatásaira: Zsoldos Jenő, "A felvilágosodás német zsidó írói a harmincas évek magyar irodalmában", in: *Magyar Zsidó Szemle*, 54 (1937); Nikolaus László, *Die geistige und soziale Entwicklung der Juden in Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts* (Berlin, 1934); Grünwald Miksa, *Zsidó biedermeier* (Budapest, 1937).

A zsidó vallás fejlődésére a 19. században: Max Wiener, *Jüdische Religion im Zeitalter der Emanzipation* (Berlin, 1933). A reformmozgalom történetének legújabb összefoglalása: Michael A. Meyer, *Response to Modernity. A History of the Reform Movement in Judaism* (New York — Oxford, 1988). A magyarországi reform-törekvésekre: Büchler Sándor, "A reform úttörői Magyarországon", in: *Magyar Zsidó Szemle*, 17 (1900); Bernstein Béla, "Reformmozgalmak a magyar zsidók körében 1848-ban", in: IMIT. *Évkönyv* (1898); Naményi Ernő, "Vallásos reformmozgalmak Magyarországon", in: *Ararát* (1941).

A magyarországi mérsékelt, ún. neológ irányzat kialakulására lásd Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835-1848)* (Budapest, 1916); uő, *A magyar zsidók a 19. század közepén* (Budapest, 1917). A különféle vallásújítási mozgalmak főként a fővárosból indultak ki. Erre nézve lásd: Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten* (Budapest, 1901). Az orthodox álláspontra: Nathaniel Katzburg, "Assimilation in Hungary during the Nineteenth Century: Orthodox Positions", in: Bela Vago (Ed.), *Jewish Assimilation in Modern Times* (Boulder, Col., 1981). A neológia és az orthodoxia közötti harcok az 1868/69. évi zsidó kongresszuson érték el a csúcspontot. Ehhez vö. Nathaniel Katzburg, "The Jewish Congress in Hungary", in: Randolph L. Braham (Ed.), *Hungarian Jewish Studies*, II (New York, 1969);

Thomas Domján, "Der Kongress der ungarischen Israeliten, 1868-1869", *Ungarn-Jahrbuch*, I (Mainz, 1969); Jacob Katz, "A végzetes szakadás. Orthodox és neológ szétválás a magyar zsidóságban: A szakadás eredete, befolyása és következményei", *Múlt és Jövő*, ÚF 1, no. 1 (1991), 49-55.

A kelet-európai zsidóság történetére részletesen lásd Simon Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland*, I-III (Philadelphia, 1916-1920). Újabb összefoglalás: Salo W. Baron, *Russian Jews under Tsars and Soviets* (New York, 1964). A haszidizmus történetére és bevezetésül a haszid tanításba hasznos a "Hasidism" címszó az *Encyclopaedia Judaica* VII. kötetében (részletes bibliográfiával). Lásd még Roth Emil, "A chászidizmusról", in: *Libanon*, 7 (1943), no. 4.

A zsidó emigráció történetére a 19. században és 20. században lásd: Mark Wischnitzer, *To Dwell in Safety. The Story of Jewish Migration since 1800* (Philadelphia, 1948). A magyar zsidó kivándorlásról az Egyesült Államokba lásd Robert Perlman, *Bridging Three World. Hungarian Jewish Americans, 1848-1914* (Amherst, 1991).

1

Christian Wilhelm von Dohm

A zsidók polgári megjavításáról

(Über die bürgerliche Verbesserung der Juden)

(1781)

Csak a csöcselék, amely megengedhetőnek tartja a zsidó becsapását, csak az veti a zsidó szemére, hogy törvénye megengedi a más hiten lévők kijátszását, s csak az üldözéstől ittasult papok gyűjtötték össze a meséket a zsidó előítéletekről, hogy ezekkel végül is csupán a saját előítéleteiket bizonyítsák. A kiközösítés alapelvei, melyek ellentétben állnak emberiességgel és politikával egyaránt, s a sötét évszázadok nyomait hordják magukon, felvilágosult korunkhoz méltatlanok, és már régóta nem követendők. Szilárd alapokon álló államainknak üdvözölniük kellene minden egyes törvénytisztelő polgárt, aki munkájával az állam vagyonát gyarapítja. A zsidó is éppen ilyen hasznos és szívesen látott polgár szeretne lenni. Vallása erre nem teszi érdemtelené, hiszen még ha a legszigorúbban vallásos is, igen jó állampolgár lehet. Megkockáztatom, hogy éppen ezt, ti. a hite szerint Istentől atyáinak adott tanhoz való ragaszkodását, a zsidó jellem pozitív vonásaként értékeljem. Amit a keresztény vakságnak és megátalkodott nyakasságnak nevez, az a zsidónál szilárd állhatatosság abban, amiben isteni parancsként hisz. Ki ne érezné a legnagyobb tiszteletet az iránt a zsidó iránt, akit semmilyen kinszenvedés el nem téríthetett vallásának előírásaitól, s ki ne vetné meg az érdemtelen, aki előnyszerzés végett feladja ezeket, s színleg megvallja a keresztény hitet? Az ősi hithez való ragaszkodás már önmagában bizonyos szilárdságot ad a zsidó jellemnek, ez pedig egész erkölcsiségére nézve hasznos. A zsidók szegényei nincsenek az állam terhére, a közösség gondoskodik róluk. Az egyszerűbb életvitelt kedvelik. Legtöbbjük jó férj és jó családapa. Még a gazdagabbak sem élnek olyan luxusban, mint a hasonló vagyoni helyzetű keresztények. Államuk iránt hűségesek, s veszélyhelyzetekben gyakran adták tanúbizonyságát buzgalmuknak, amit a társadalomnak ily kevéssé megbecsült tagjaitól egyébként aligha lehetne elvárni.

Naphtali Hartwig Wessely Zsidó nevelésügy a 18. században

(Die Erziehung bei den Juden des 18. Jahrhunderts)
(1782)

(...) Él azonban ezekben az országokban egy nép, mely a világi tudományra nem ad, s iskolás ifjúságának nem tanítja az erkölcsi, természeti és tudományos törvényeket. Mi vagyunk ez a nép, az izraeliták, mi, akik szétszórta élünk Európa országaiban. Mi — kiváltképpen Németország és Lengyelország lakói — ettől a tudománytól teljesen elszakadtunk. Bár vannak közöttünk értelmes és kellő belátással bíró emberek, nem is kevesen, akik keresik az igazságot és félik az Istent, mégis, ezeknek is minden foglalatossága és tanulmányai ifjú koruktól kezdve csakis az isteni törvényekre és tanokra irányultak, a világi tudományból pedig semmit meg nem tapasztaltak, se meg nem tanultak. A szent nyelvnek még a nyelvtana is idegen számukra. Nem tudnak semmit e nyelv szép hangzásáról, nyelvi szabályairól, költeményeinek szépségéről, a bölcsességnek és műveltségnek e gazdagon patakzó forrásairól, ennél fogva még kevesebbet tudnak annak a népnek nyelvéről, amelynek körében laknak, s amely nyelvet sokan közülük még olvasni is alig tudnak, nemhogy írni tudnák. Rejtett maradt előttük a föld természetének ismerete, a történelmi események tudása, éppígy az erkölcs törvényei, a természeti és tapasztalati tudományok. Mindezekről senki nem beszélt nekik, sem szüleik, sem tanáraik — őelőttük ezek ugyanúgy ismeretlenek voltak. Még a vallás alapismereteit sem valamely meghatározott rend szerint tanulták, amely rend révén a fiúgyermek mélyebben elsajátíthatná őket. Éppíly keveset hallottak az iskolában az erkölcsi törvényekről s a lelki tudományokról. Némely tanulók ugyan igyekeztek pótolni tanáraik mulasztását oly módon, hogy a fenti tárgyakból — részben könyvek, részben másokkal való beszélgetések révén — bizonyos ismeretekre tesznek szert, ha már kellőképpen előrehaladtak az isteni tudományban, s kissé érettebbek lévén, már felismerik, miben szenvednek hiányt ismereteik tekintetében. Ebben azonban nincsen semmi rendszer, s így nincs haszna sem. Ezt a tudást a télen viselt selyemruhához lehet hasonlítani. Mindezen dolgok pontos ismerete csak azoknál a keveseknél található meg, akiket saját ösztönük és szellemi kíváncsiságuk arra kényszerített, hogy a bölcsesség hívását meghallva, szívüket a tudásra irányítsák. É kevesek, akik megtanulták különböző népek nyelveit, elolvasták könyveiket, s ilyen módon élő forrássá váltak, nem tanár segítségével, nem is szülői parancsra vitték ezt végbe, hanem csak az igazság szeretetéből.

Tudnotok kell mindazonáltal, hogy ezért a helyzetért nem mi vagyunk a felelősek, nem magunkat kell hibáztatnunk, hanem azokat a népeket, amelyek több, mint ezer évvel előttünk éltek. Ők voltak a mi megrontóink. Királyaik és tanácsosaik parancsára sok fájdalmat okoztak nekünk, sok-sok nemtelen

gondolattól vezérelve, minket megrontani és porig alázni igyekeztek, esztelen törvényeket kényszerítve ránk. Ők voltak, akik vétettek az emberi tanok ellen, mert lelkünket porig alázták, s szellemünket lealacsonyították. Attól az időtől fogva lakozott sötétség a mieink szívében, úgyhogy elhagyták a világi tudással való foglalatosságot... Mert így beszéltek: "Mire való az nekünk? Az ország lakói ellenségesek velünk szemben, nem fognak sem a tanácsainkra hallgatni, sem pedig erőnket igénybe venni. Mi magunknak pedig az országban sem földjeink, sem szőleink nincsenek. Hagyjuk tehát mindezeket a tudományokat, s foglalkozzunk csak a kereskedéssel, hogy gyermekeinket táplálhassuk. Mást nem is hagytak meg nekünk, s még azt is csak igen csekély mértékben és szűkmarkúan..."

S minthogy az idők folyamán mindezek a tanítások és tudományok feledésbe mentek közösségünkben, később ott sem tudtak hozzájuk visszatérni, ahol jobb indulatú uralkodók a vasigát megkönnyébbítették... Csodálatra és ámulatra méltó, hogy minden viszontagság ellenére átmentettünk egy sajátos nemzetet, megtartottuk a fenyegető ár ellenében, s megtartottuk az emberi tisztességet is. Az isteni tanítás hatalma az, ami ezt művelte. Amikor az összes fent nevezett tudományok eltávolodtak tőlünk, s csakis ez maradt meg, ez megőrizte bennünk az emberi szívet mindenkor, úgyhogy mindig távol tudtuk tartani magunkat a kegyetlenség bűnétől, s gonosz tettek elkövetésétől. Soha nem léptünk közösségre lázadókkal, nem keveredtünk semmiféle rossz kapcsolatba, amelynek szándéka, hogy ártsa az embernek. A királyokhoz, akik uralkodtak felettünk, s az ország lakóihoz mindig hűségesek voltunk. Imádkoztunk is Istenhez a király jólétéért s az ország békéjéért...

Igy álltak a dolgok korszakokon át, s így állnak a mai napig.

3

«Új Izraelita Templomi Szövetség Hamburgban»

— A szövetség dokumentumai —

(Neuer israelitischer Tempelverein in Hamburg. Vereinigungsakte)
(1817)

Attól a szükségstől hajtva, hogy a nyilvános istentiszteletet, amelyet részben a nyelv egyre romló ismerete s az ennek következtében véletlenül elkövetett sokféle hiba miatt az utóbbi időben oly sokan elhanyagoltak, érdeméhez és jelentőségéhez mértén helyreállítsuk, továbbá attól a kívánságtól hevítve, hogy az atyák tiszteletreméltó vallása iránti érzéket újjáélesszük, az aláírók megegyeztek abban, hogy — Németország több más izraelita közösségének, köztük nevezetesen a berlininek példájára — a magunk számára és mindenki számára, aki velünk egyetért, helyreállítunk egy méltó és szabályozott szertartást, amely szerint a szombatok, ünnepnapok, s egyéb ünnepi alkalmi istentiszteletek meg

lesznek tartva, egy külön e célra megépítendő templomban. Ezeken az istentiszteleteken német nyelvű prédikációk és orgonakíséret mellett kórus-éneklés is lesz.

Az említett szertartásnak egyébként nem kell csupán a templomi istentiszteletre szorítkoznia, sokkal inkább ki kell terjednie a polgári életnek minden olyan vallásos gyakorlati cselekményére, amelyet vagy a hitközösség megszentel, vagy pedig természetük szerint megszentelésre valók. A legfontosabbak ezek közül az újszülöttek felvétele az atyák szövetségébe, esküvők stb. Be kell vezetni egy olyan vallási aktust is, amelynél fogva mindkét nembeli gyermekek — miután megfelelő hitoktatásban részesültek — vallást tévén a mózesi hitről, áldást nyernek el.

4

A zsidó sajtó jelentősége

(The Significance of the Jewish Press)

(1843)

EGY ÚJABBLÁNC SZEM

Legutóbbi számunkban hírt adtunk arról, hogy egy új zsidó folyóiratot akarnak létesíteni Amerikában, egy másikat pedig Hollandiában. Most egy hasonló kiadvány alapításáról számolhatunk be, amely kiadvány Gibraltárban jelenne meg spanyol nyelven.

Rendkívül nagy meglepedettséggel szemléljük az Izraelben ébredező élet ezen újabb jelét. A folyóirat-kiadás nagy jelentősége a modern világban túlságosan is jól ismert, bizonyításra nem szorul. Éppen mint a vasút és a gőzmozdony, megsokszorozta és hatalmasabbá tette azt az elemet, amely életre hívta, mert az emberiséget mozgató bonyolult hatásoknak egyetlen eleme sem tekinthető a többtől elkülönülten, s ami egy bizonyos szemszögből nézve oknak látszik, az egy másiktól nézve hatás lehet.

Nem meglepő tehát számunkra a folyóiratkiadás mennyisége és befolyása, csupán azon csodálkozunk, hogy Izrael ekkora késedelemmel és ilyen kis mértékben él ezzel a nagyhatású eszközzel. Az egész világon való szétszórtságában és mindamellett is meglévő egységében Izraelnek nagyon is szüksége van a kommunikáció eszközeire, sokkal inkább, mint az emberiség bármely más csoportjának. Izraelre magasabb rendű kötelességek hárulnak, s magasabb rendű érdekeket kell irányítani, mint az emberek más csoportjainak, éppen ezért más nemzeteknél nagyobb szüksége van erőteljes orgánumokra, hogy teljesíthesse ezen kötelességeit, hogy megvédhesse ezen érdekeit. Van, ahol elnyomás és ítélet az osztályrésze, máshol szabadon és tisztelettől körülveve él; ott, ahol elnyomják, ott azért van szüksége erőteljes sajtóra, hogy hangot adjon a panasznak és elégtételt követeljen, ahol pedig viszonylag szabad, ez a sajtó az

egyik szükséges eszköze annak, hogy segítse, tanáccsal ellássa vagy legalább vigasztalja az elnyomott testvért.

Ezért szolgál megelégedésünkre, hogy új szemek kapcsolódnak a lánchoz: ezt a megelégedést a zsidó sajtótermékek pusztá megjelenése táplálja, tekintet nélkül elképzelhető főbb sajátosságaikra; legyenek bármilyenek kezdetben, biztosak vagyunk abban, hogy végül megtalálják a nekik leginkább megfelelő utat.

5

Zacharias Frankel

[Ki is ez a 'nép']

['Wer ist dieses 'Volk']

(1844)

Nem a betű az, ami megköt, hanem az életnek kell megkötnie. Ami teljeskörűen elterjed, amit a nép általánosan elfogad és megszokik: az a zsidóság. A nép egyetemes akarata dönti el, mit tart meg, és mit nem. Ez az egyetemes akarat fölötté áll az iskolának és a tekintélynek. Egy vallási közösség egyetemes tudata egyszersmind kinyilatkoztatás is, és ez — mindaddig, amíg a nép elevenen élő közös kincse — nem kevesebbre tart igényt, mint hogy isteni kinyilatkoztatásnak fogadják el. Helytelen is, hiábavaló is frontális harcot folytatni a nép véleménye ellen, mert ez bizalmatlanságot ébreszt és felháborodást vált ki.

Kikből áll tehát ez a 'nép'? Nem a műveltekből, akik az időszerűséget teszik a hit mércéjévé. Ezek túl kevés esélyt adnak a hitnek. Éppily kevésbé a merev orthodoxyából, amely a dogmára oly erősen fölesküdt, hogy embernek nem áll hatalmában elhagyni vele akár csak a legkisebb parancsolatot is. A népet azonban azok alkotják, akik a középen állnak, akikben mély vallási érzékenység él, s bensőséges ragaszkodás atyáik hitéhez, akik mindazonáltal nem idegenkednek a műveltségtől, akik magukévá tették a megváltozott gondolkodást és látásmódot, s reformokat kívánnak, mégpedig mindenekelőtt azért, hogy megtarthassák a gyermekeket, a fiatalokat, az életbe éppen kilépőket, s az élet viharában küszködő testvéreiket.

Abraham Geiger

Mit akar a reform?

(Was will die Reform?)

(1850)

A fiatal zsidó teológusok nem egy fokozatosan, majd egyre tágabb körben kiépülő új rendszerrel léptek fel, hanem — az új vágyától hajtva — egy új igénynek adtak kifejezést. Miután a világos gondolkodás, a pozitív tudomány és a modern műveltség a zsidóság számára elérhetővé vált, most ismét a vallás bensőségessége, melegsége és áhitatára volt szükség, ezek kivesztek ebből a nemzedékből, s a rendelkezésre álló eszközökkel nem sikerült helyreállítani őket. Maguknak a régieknek sem volt meg az igazi örömük ezek gyakorlásában, félelem és megszokás voltak az indítékaik, az "újak" pedig nem tartották magukat semmihez, nem is vágyakoztak ilyesmire, s az ingadozóknak élt ugyan valami vonzódás irántuk, ez azonban teljesen bizonytalan volt, s nélkülözött minden szilárd alapot. Ami a rendelkezésre állt, az teljesen elavult, abból vallásos áhitat többé nem fakadhatott. A más viszonyok között, távoli helyeken és távoli célokból életre hívott intézmények, aprólékos szabályozottságukkal és merevségükkel, minden rugalmasságtól és költői szárnyalástól megfosztva — jöllehet ez részben az elnyomásnak tulajdonítható — alkalmatlanok voltak arra, hogy a jelen nemzedéket új életre serkentsék, ezekből már vallásos áhitat nem ébredhetett. Így tehát a reform lett a jelszó — de nem a formák elvetése, hanem azok átalakítása, új tartalommal telített, lélekből született s lélekhez szóló formák megteremtése; a formák legyenek esztétikusak és kellemesek, mert a formális hit és a forma merevsége kiolt mindenfajta vallásos életet. A felhívásuk nem válthatott ki azonnali visszhangot, hiszen megértéséhez épp arra a lelki érzékenységre volt szükség, amelyet hivatott volt felébreszteni. A "régiek" számára a forma volt a legszentebb, nem pedig a forma által felkeltendő vallásos érzés, s rájuk a reform elriasztóan hatott, az "újak" előtt minden forma nevetséges volt, örültek, hogy túljutottak a régin, nemhogy még újat teremtettek volna. A rombolás volt az örömük, nem valami újnak a megalapítása...

A reformereknek tehát még élénkebben kellett sürgetniük a reform megvalósítását, hogy ezáltal egészséges vallásos élet honosodjék meg. A zsidóság — mondták —, mint minden, aminek elevenen kell hatnia az emberben, sohasem volt lezárt és kész dolog, és most sem az, a vallási igazságok örökkévalók, azokat, amelyeket a zsidóság tanít, szellemünk teljes erejével és szívünk egész örömeivel megvalljuk, azonban a vallási igazságok megfogalmazása, s ezeknek az igazságoknak a külsőségekre gyakorolt hatása hajlítható, változékony, függ a műveltségtől s az adott kor igényeitől. Majd tudományos kutatásokkal szolgáltatnak bizonyítékokat arra nézve, hogy a mindenkori szükségletek, élethelyzetek és igények mindig is módosításokhoz vezettek, hogy a történelem

soha nem adta fel ezt a jogát, s így ezt a rendszert történelmi-kritikainak nevezték el. Minden olyan irat, amely kötelező jelleggel lép fel, a zsidó szellem dokumentuma. Ezért az igazi teológusnak az a feladata, hogy az idők szellemét — benne a jelen időét is — felismerje, a rabbi számára nem csupán lehetőség, hanem egyenesen kötelesség, hogy a vallási igazságoknak megfelelő kifejezési formát adjon, olyant, amely az adott kornak megfelel, abban kifejezheti hatását, az pedig, aki csupán annyit tud, mit tett az ember régen, lehet a régi idők kutatója, gyakorlati zsidó teológus, rabbi azonban nem.

7

Samson Raphael Hirsch

A zsidó és kora

(Der Jude und seine Zeit)

(1882)

(...) Tehát *korszerűvé* alakítani a zsidóságot: ez volna a mi korunk feladata, ez lett volna minden idők feladata, ezt tették volna régi korok nagy mesterei mindenkor, csak mi, világosság nélkül, sötétben járók nem akarjuk felfogni és gyakorolni ezt a bölcsességet? (...)

Volt-e a zsidóság valaha is korszerű? Lehet-e a zsidóság valaha is korszerű? Lehetett-e valaha ilyen? És lesz-e valaha? Korszerű volt-e a zsidóság, amely miatt atyáink évszázadokon át és minden országban, minden korban a leggyalázatosabb elnyomást, a leggúnnyosabb megvetést s ezerszeres halált és üldözést szenvedtek? Volt-e valaha az évezredek folyamán a zsidóság korszerű, megfelelt-e valaha az uralmon lévő kortársak nézeteinek, nem volt-e mindig kitéve félremagyarázásnak és félreismerésnek, volt-e valaha is kényelmes és könnyű dolog zsidó férfinak, zsidó nőnek lenni? S valóban az volna-e a zsidóság feladata, hogy minden korban korszerű legyen?

Mi lett volna a zsidóságból, ha atyáink feladatuknak tekintették volna, hogy zsidóságukat mindig korszerűen, azaz a környezetükben éppen uralkodó nézeteknek és viszonyoknak megfelelően alakítsák?... Hiszen a nézetek, a szokások, az igények változnak országról országra, évtizedről évtizedre, s hol van még egy vallás, amelynek országokon és korokon át úgy kellett vándorolnia, mint a zsidóságnak — s amelyet eszerint *mindenhol* át kellett volna alakítani *éppen korszerűvé*?

Mindenekelőtt azonban: miféle zsidóság az, amelyet mindig az adott kornak megfelelően lehetett volna alakítani? (...)

Ne csapjuk be magunkat! A kérdés egyszerűen csak ennyi: Vajon ez a mondat: "És szólt az Úr Mózeshez, mondván", ahogyan a zsidó Biblia összes törvényei kezdődnek, *igazság-e*; valóban és igazán hisszük-e, hogy Isten, a mindenható, a legszentebb Isten Mózeshez szólt, *igazság-e* ez, amikor testvéreink

körében kezünkkel rámutatunk erre a leírt szóra, s azt mondjuk, hogy Isten adta nekünk ezt a tanítást, hogy ez az Ő tanítása, az igazság tanítása, s hogy Isten ezáltal örök életet plántált közénk, s nem csupán szóbeszéd, szóvirág, csalás az egész? Ha nem szóbeszéd csupán, akkor be kell tartanunk, teljesítenünk kell, hiánytalanul, alkudozás nélkül, minden körülmények között, minden időben, s akkor ez az isteni szó számunkra örök, minden emberi ítélet fölött álló mérték kell hogy legyen: mindenkor ehhez kell igazítanunk magunkat és minden cselekedetünket, s ahelyett, hogy panaszkodnánk, hogy nem igazodik a jelen korhoz, csak egy panaszt ismerhetünk: azt, hogy az idő nem igazodik többé hozzá (...)

Akkor, és csak akkor — amikor majd az idők *Istenhez igazodnak*, fog a zsidóság is az *időhöz igazodni* (...)

Ettől a céltól még messze van; a korokon és országokon át való vándorlása során zsidósága mégsem állítja a zsidót ilyen élesen szembe országokkal és korokkal, inkább a zsidóság maga utalja őt abba a korba és abba az országba, amelyben éppen tartózkodik, s tanítja őt komoly és baráti kapcsolatok kiépítésére ezekkel a korokkal és országokkal...

Semmilyen tudományt, művészetet vagy műveltséget ezért a zsidó nem fog elutasítani, ha ezek valóban igaznak, valóban erkölcsösnek, valóban az ember javára valónak bizonyulnak. Mindennek próbaköve a mindörökké érinthetetlen isteni tanítás, és ami nem áll meg az előtt, az számára nem létezik. Azonban minél szilárdabban áll zsidósága szikláján, minél teljesebben hordozza magában zsidósága tudatát, annál inkább hajlamosnak fog mutatkozni arra, hogy elfogadja és hálával magáévá tegye a zsidó igazságoknak megfelelő valódi igazat és valódi jót, származzék is bármilyen szellemiségből, vagy hangozzék bármely szájból... Soha, semmikor nem fogja feladni zsidóságának egyetlen árnyalatát sem, soha, semmikor nem fogja zsidóságát a kornak megfelelően alakítani, de mindent szívesen magába fogad, amit a kor mint zsidóságával összhangban állót kínál neki, minden korban feladatának tekinti, hogy zsidósága alapjáról a kort és annak viszonyait megfelelőképpen értékelje, hogy minden korban, az éppen rendelkezésre álló új eszközökkel és az akkor kialakított új körülmények között, újonnan kibontakoztassa zsidóságának szellemét, s a maga teljességében véghez vigye ősi zsidóságának feladatát, mindig gazdagabb teljességgel, mindig új hittel.

MTA Judaisztikai Kutatócsoport.

ÉRTESÍTŐ

1. szám (1988. december)

Ephraim E. Urbach, "Akadémiai kutatás és vallási tudomány"
Scheiber Sándor, "Tudományos feladataink"
(20.- Ft)

2. szám (1990. február)

Éliás József, "Talán kulcs Raoul Wallenberg tragédiájának megértéséhez"
(10.- Ft)

3. szám (1990. december)

Telegdi Zsigmond, "A magyar nyelvtanítás kezdetei és a héber grammatika" (Bacher Vilmos Emlékelőadás, 1989)
(20.- Ft)

4. szám (1992. március)

Frigyesi Judit, "Lebegő ritmus: A kelet-európai zsidóság különös zenei stílusa"
(30.- Ft)

5. szám (1992. április)

Meir Ayali, "A kételkedő talmudista. Elisa ben Abuja a Paradicsomkertben"
(30.- Ft)

6. szám (1992. június)

Vermes Géza, "A holt-tengeri tekercsek: Negyven év után"
(30.- Ft)

7. szám (1992. december)

Schweitzer József, "Szfárdok Magyarországon és Erdélyben"
(Bacher Vilmos Emlékelőadás, 1992)
(30.- Ft)

8. szám (1993. április)

RASI. Két életrajz

Chaim Pearl, "Rasi élete. Legendák és valóság egy nagy tudós életrajzában"

Engel Tevan István, "Epizódok Rasi legendás életrajzából"
(12 + 1 rajz)

Turán Tamás, "Rasi művei a régi zsidó tudományban" Hajim
Joszéf David Azulaj, "Rasi"
(50.- Ft)

9. szám (1993. május)

Jehuda Weinstock, "Családtörténetem: Látogatás Altendorfban"
(10.- Ft)

10. szám (1995. május)

Nathaniel Katzburg, "Zsidó hagyomány és modernizáció. Válaszok az európai modernizációra a 19. században (Különös tekintettel a közép- és kelet-európai zsidóság helyzetére)"
(50.- Ft)

Tartalom

Nathaniel Katzburg, Zsidó hagyomány és modernizáció. Válaszok az európai modernizációra a 19. században (Különös tekintettel a közép- és kelet-európai zsidóság helyzetére) ... 3

Függelék

- 1 Christian Wilhelm von Dohm, A zsidók polgári megjavításáról ... 24
- 2 Naphtali Hartwig Wessely, Zsidó nevelésügy a 18. században ... 25
- 3 «Új Izraelita Templomi Szövetség Hamburgban» ... 26
- 4 A zsidó sajtó jelentősége ... 27
- 5 Zacharias Frankel, Ki is ez a nép? ... 28
- 6 Abraham Geiger, Mit akar a reform? ... 29
- 7 Samson Raphael Hirsch, A zsidó és kora ... 30

Kiadja az MTA Judaisztikai Kutatócsoport
Budapest, V., Pesti Barnabás utca / Piarista köz 1

Levélcím: Budapest, P.O.Box 107, H-1364

Fax no.: (361) 266-3868

Szerkesztette, és felelős kiadó: Dr. Komoróczy Géza

ISSN 0239-1007

A címlapon: Szédertál, középen Dávid és Góliát. Ón, 1829. Zsidó Múzeum,
Budapest